

TÜRKÇENİN MORFO-SENTAKTİK YAPISININ FONOLOJİSİNE ETKİLERİ

Efrasiyap GEMALMAZ

Bütün doğal dillerde olduğu gibi Türkçede de dil elemanlara iki temel sınıfta toplanır:

1. Geleneksel dil bilgisinin, *kök, köken, gövde, kelime grubu*, cümle gibi adlar verdiği elemanları içeren *Anlam Elemanları Sınıfı*.
2. Yine geleneksel dil bilgisinin, *yapım eki, çekim eki, edat* gibi adlar verdiği elemanları içeren *Görev Elemanları Sınıfı*.

İletişimde anlam ilişkileri bu iki sınıf elemanın birlikte kullanılmasıyla belirtilir. Bu birlikte kullanma işlemine “*dilin sentaksı* (eleman dizimi)” ve bu kullanımı düzelleyen kurallara da “*dilin sentaks kuralları*” denir.

Gerek anlam elemanları gerek görev elemanları –ses düzeyinde– aynı fonetik veya –harf düzeyinde– aynı grafik işaretlerin oluşturduğu, “*kod alfabeti*” dediğimiz kapalı listelerin –yani bir dile ait sesler kümesinin veya harfler kümesinin–elemanlarının dilin öngördüğü şekilde kullanılmasıyla üretilir.

Kod alfabetinin elemanlarından her biri diğerlerinden sınırlı sayıdaki ayrımcı özelliklerden bir veya birkaçını yapısında bulundurup bulundurmamakla ayrılır. Fonetik dilin tasvirinde bu ayrımcı özelliklerden her birine “*fem* (phème)” adı verilir. Bir /a/ fonemini /b/ foneminden ayıran özelliği, vokal olması; /e/ foneminden ayıran özelliği *kalın* olması; /i/’den ayıran özellikleri ise hem *kalın* hem de geniş olması; /ü/’den ayıran özellikleri ise hem *kalın* hem de *düz* olmasıdır. Karşılaştırılan fonemlerin sayısı arttıkça bu özelliklerin sayısının da artacağı kolayca görülür. Ancak, bir an için Türkçede bu ayrımcı özelliklerin 10 tane kadar olduğunu düşünürsek, bu dil için $2^{10} = 1024$ değişik fonetik birim tarif edebiliriz. Bu doğal diller için oldukça büyük bir sayıdır. Yapısı ve gelişmesi bakımından hiçbir doğal dil –pratikte yol açacağı algılama güçlükleri yüzünden– bu kadar değişik fonetik birime gerek duymaz. Bu bakımdan daha başlangıçta belli bir dil içerisinde belli ayrımcı ses özelliklerinin belli durumlarda tarafsız (nötr) sayılması veya en azından iletişim değeri olmayan kişisel veya sosyal davranışa bırakılması öngörülmüştür.

Türkçe, sentaksında, “*belirten eleman; bir anlam elemanı ise belirttiği anlam elemanından önce, bir görev elemanı ise belirttiği anlam elemanından sonra getirilir*” kuralına uyar.

Bu kurala göre –özel kuralları olan ve izomer yapıların oluşturulmasını sağlayan *sıra değiştirme* (permutation) olayları bir yana– sıfat ve belirten durumdaki isimler, belirttikleri isimlerden; zarflar, belirttikleri zarf, sıfat ve fiillerden önce getirilirken; ekler, ekleşmekte olan edatlar ve anlam ağırlığını yitirerek görev ağırlığı kazanan anlam elemanları daima sona getirilirler.

Anlam elemanları sınıfı her dilde ulaşılan kavram sayısına bağlı olarak gerek yapılma gerek alınma yeni elemanlarla kolay ve çabuk kalabalıklaşır. Buna karşılık, kavramlar arası ilişkilerin çok sınırlı olması görev elemanları sınıfında eleman sayısının artışı güçleştirir.

Bir elemanın bilgi taşıyabilmesi için kod içerisinde belli bir yerde bulunma ihtimalinin 1’den küçük 0’dan büyük olması gerekir. Bir elemanın bir yerde bulunma ihtimali arttıkça, yani 1/1’e yaklaştıkça taşıdığı bilgi yükünün azaldığı; yine bir elemanın bir yerde bulunma ihtimali azaldıkça taşıdığı bilgi yükünün arttığı bir gerçektir.

Bir metnin yapısında yer alan anlam elemanlarının kullanılma sıklığı, görev elemanlarının kullanılma sıklığına göre daha azdır. Bunun böyle olduğunu birkaç bin kelimelik bir metin parçasında geçen anlam elemanları için sadece kelime kök ve kökenlerini, görev elemanları için de ek ve edatları sayarak görebiliriz.

Dil elemanlarının taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik veya grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürülmüştür. Bu bakımdan, bir dil elemanını oluşturan ses veya harf sayısı arttıkça her ses veya harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam elemanını oluşturan anlam ve görev elemanlarının sayısı arttıkça anlam ve görev elemanları üzerine düşen bilgi yükü azalır.

Her dilde büyük bir çeşitlilik gösteren ve anlam elemanlarının çekirdeğini oluşturan *kök* veya *köken* – alınma elemanlar kök sayılır– durumundaki anlam elemanlarını kuran ses veya harfler oldukça büyük bilgi yükü taşıırken, sayıları görece çok sınırlı olan *ek* veya *edat* durumundaki görev elemanlarını kuran ses ve harflere düşen bilgi yükünün çok daha az olacağı kolayca anlaşılır.

Genelde Türkçenin morfo–sentaktik yapısında öne getirilen görev elemanı tanımaması, ses veya harfleri üzerinde büyük bilgi yükü taşıyan kök veya kökenlerin kelime başlarında bulunmasını sağlamıştır. Özellikle bu kök ve kökenler üzerine getirilen eklerin, üzerlerinde bilgi yükü az olan sesleri kendilerini

oluşturan birçok ayırıcı özelliklerini serbest bırakırlar. Bu serbest bırakılan ayırıcı özellikler, dilini kullanırken insanı baskısı altında tutan—“*mümkün olduğu kadar az enerji ve madde kullanarak, birim zamanda mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletmek bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir*” şeklinde tarif edeceğimiz— *kolaylık yasası* gereğince, ekin üzerine geldiği kök, köken veya gövde hâlindeki anlam elemanlarının özellikle kendilerine gelir. Her vokal kendisinden önce gelen konsonantı mutlaka kendi hecesi içine alır; hiçbir vokal konsonant ve hiçbir konsonant vokal görevi yüklenemez. Konsonantlara ve vokallere ait ikinci ses özelliği bunların işaretli veya işaretli olmalarıdır. Bir vokal veya konsonantın işaretli olabilmesi taşıdığı anlam yükünün önemsenmeyecek kadar az olmasıyla mümkündür. Bundan sonra sırasıyla, konsonantlar için önlü veya arth; dudaklı veya dişli veya damaklı veya gırtlaklı; çift-dudaklı veya diş-dudaklı, dişli veya diş-damaklı ve öndamaklı veya art-damaklı; katı veya akıcı; patlayıcı veya sızıcı; tonlu veya tonsuz; genizli veya ağızlı; vokaller içinse kalın veya ince; düz veya yuvarlak; geniş veya dar; normal veya uzun; vurgulu veya vurgusuz olmaları gittikçe daha az bilgi yükü taşıyan ayırıcı ses özellikleridir.

Bu öncelik sırasına göre, Türkçe, bilinen tarihi içinde,

- 1) kelime vurgusuna pek önem vermemiş;
- 2) vurgusuz orta hecelerin dar vokallerini düşürmüş, geniş vokallerini daraltmış;
- 3) tonlu konsonantlar bakımından zenginleştikçe uzun vokallerini normalleştirmeye yönelmiş;
- 4) eklerin vokallerini üzerlerine geldikleri kelimelerin vokalleriyle önce kalınlık–incelik, sonra düzlük–yuvarlaklık ve daha sonra da seyrek de olsa darlık–genişlik bakımından benzeştirerek çeşitli vokal uyumları geliştirmiş;
- 5) iki vokal arasında kalan konsonantları tonlulaştırma ve sızıcılaştırma, hatta akıcılaştırma yolunda adımlar atmış;
- 6) kelime ve hece sonlarındaki konsonantların zamanla varsa sızıcı ve akıcılarını tercih etmiş;
- 7) hatta uygun düştükçe karşılaşan konsonantlardan sızıcı özellikle akıcı olanlarını patlayıcı ve katı konsonantlardan önce getirmek için göçüşmelere yer vermiştir.

Bütün bu ses olayları, kullanılan seslerin ayırıcı ses özelliklerine anlam yükü taşıma bakımından tanınmış bir öncelik sırasına bağlı olarak oluşur. Türkçe için ayırıcı ses özelliklerinin başında vokal veya konsonant olma özel-

liği yakın ve kendilerinininkinden daha çok bilgi yükü taşıyan seslerinin baskın ses özelliklerini alma eğilimine girerler.

Ayrıca, eklemeye kelime boyu uzadıkça kelimeyi meydana getiren ses sayısı artar ve ekleri meydana getiren sesler üzerindeki bilgi yükü de gittikçe azalır. Daha ileri durumlarda vurgularını yitiren orta hecelerin geniş vokalleri daralır, dar vokalleri düşer, konsonantlar heceleri içinde buldukları vokallerle benzeşerek tonlulaşır, sızıcılaşır, giderek onlarla kaynaşır (bk. Seslerin Açıklık (aperture) Sırasına göre Tasnifi Tablosu). Böylece Türkçenin gerek söylenişinde gerek yazımında anlamla ilgisi olmayan yani bilgi yükü taşımayan kurallı durumlar ortaya çıkar.

Türkçe genelde yükselen hece tipini sever. Vokaller hecelerin doruklarını oluşturur ve anlam engeli olmadığı sürece konsonantları kendilerine doğru çekmeye çalışırlar. Bir konsonant akıcılaştıkça, tonlulaştıkça, sızıcılaştıkça vokallere yaklaşır. Kelime sonlarındaki vokaller bilgi yüklerini yitirince konsonantlarını kendilerinininkinden önce gelen hecenin vokaline bırakıp düşerler. Bu kelimelere /0/ konsonantla başlayan elemanlar ulandığında, bu konsonantlar ulanan elemanın ilk hecesinin vokaline uyarlar. Görülüyor ki, kullanılmakta olan dil, kendisine yön veren temel kurallardan ayrılmaksızın büyük bir hareket içerisindedir. Bu hareketin hızını ancak fonetik anlayıştan kaynaklanan yazı keser. Bir ağzın yazı dili olma şansı onu gelişmesinin herhangi bir noktasında yakalar. Örneğin, Türkiye Türkçesiyle aynı gelişme çizgisini izleyen Azerbaycan Türkçesi, daha geç bir devrede yazı dili olmaya başlamıştır. Bu yüzden bir kısmı yazıya da geçen tonlu ve sızıcı konsonantlar bakımından Türkiye Türkçesine göre daha zengindir. Yine, yükselen hece yapısına yakınlığı dolayısıyla, konsonantla biten heceler konsonantla başlayan hecelere karşılaştıklarında karşılaşılan hecelerden ilkinin sonundaki konsonantın ikinci hecenin başındaki konsonanta göre açıklığının büyük olması tercih sebebidir. Bu durum genelde hece sonlarına akıcı ve sızıcı konsonantları davet ederken hece başlarını nisbeten katı ve patlayıcı konsonantlara bırakır. Bazen uygun yapıya ulaşmak için konsonantlar arasında göçüşme (métathése) gerekebilir.

Türkçenin diğer bir özelliği de, konsonantlara vokallere göre daha çok bilgi yükleme eğiliminde olmasıdır. Bu yüzden, giderek, fonolojisinin imkânları ölçüsünde konsonant sayısını arttırmaktadır. Eski yazımlarında da, Türkçe çok kere vokalleri göstermediği hâlde konsonantları mutlaka göstermiştir. Bu da gösteriyor ki, konuyu fonolojik açıdan ele aldığımızda, sanki konsonantlar, anlam; vokaller, görev elemanları gibi davranmaktadır. Türkçede bilgi yükleri azalan konsonantların vokallere yaklaşmasının, onlarla benzeşmesinin, hatta giderek onların varlığında erimesinin nedeni de budur.

KAYNAKÇA

- ABRAMSON, Norman, *Information Theory and Coding*, McGraw-Hill, New-York. 1963.
- BANGUOĞLU, TAHSİN, *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974
- ERGİN, MUHARREM, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1962
- GEMALMAZ, EFRASIYAP, "Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 12. sayı, Ankara, 1980
- GEMALMAZ, EFRASIYAP, *Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar, II*. Milletlerarası Türkoloji Kongresine sunulmuş tebliğ, Erzurum. 1976.
- GEMALMAZ, EFRASIYAP, *Standart Türkiye Türkçesi (STT)nin Formanlarının Enformatif Değerleri*, Erzurum, 1982
- GEMALMAZ, EFRASIYAP, *Çağdaş Azerî Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum, 1986
- MARTINET, ANDRÉ, *Éléments de Linguistique Générale*, Armand Colin, Paris, 1970.
- MOREAU, RENÉ, *Introduction à la Théorie des Langages*, Hachette, Paris. 1975.
- TROUBETZKOY, N. S., *Principes de Phonologie*, trad. J. CANTINEAU, Klincksieck, Paris, 1970.